

**LEXIKÁLNĚ-
-SÉMANTICKÉ
KONVERZE
VE VALENČNÍM
SLOVNÍKU**

VÁCLAVA KETTNEROVÁ

KAROLINUM

Lexikálně-sémantické konverze ve valenčním slovníku

Mgr. Václava Kettnerová, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Obálka Jan Šerých

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Václava Kettnerová, 2014

ISBN 978-80-246-2623-9

ISBN 978-80-246-2826-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	11
1 Popis lexikálně-sémantických konverzí v zahraniční jazykovědě	17
1.1 Syntaktický přístup	19
1.2 Lexikální přístup	26
1.3 Přístup založený na pravidlech korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic	30
1.4 Konstrukční přístup	41
1.5 Lexikálně-sémantické konverze v lexikálních zdrojích	46
1.5.1 FrameNet	46
1.5.2 PropBank	47
1.5.3 VerbNet	48
1.5.4 Explanatory Combinatorial Dictionary	50
2 Popis lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě	55
2.1 Lexikálně-sémantické konverze jako prostředek hierarchizace větné struktury	55
2.2 Typologické řazení lexikálně-sémantických konverzí	59
2.3 Situace a její perspektivizace	68
2.4 Lexikálně-sémantické konverze ve vztahu k významu a obsahu	77
3 Valenční teorie ve funkčním generativním popisu	85
3.1 Základní charakteristika funkčního generativního popisu	85
3.2 Valence ve funkčním generativním popisu	89

3.3	Změny ve valenčním rámci sloves ve funkčním generativním popisu	95
4	Alternace v češtině	101
4.1	Lexikalizované alternace	104
4.1.1	Lexikálně-sémantická konverze	105
4.1.2	Dvojí strukturní realizace situačního participantu . .	111
4.1.3	Strukturní rozpad situačního participantu	115
4.1.4	Hypotéza tzv. alternace Adresátu a volného doplnění směru <i>Kam?</i>	122
4.2	Gramatikalizované alternace	125
4.2.1	Gramatická konverze	125
4.2.2	Kombinace diatezí a lexikalizovaných alternací . . .	131
4.2.3	Reciprocita	134
4.2.4	Kombinace reciprocit a diatezí	140
4.2.5	Kombinace reciprocit a lexikalizovaných alternací .	143
5	Lokativní konverze	145
5.1	Sémantické rysy lokativní konverze	146
5.1.1	Sémantické třídy sloves souvýskytu	146
5.1.2	Sémantická charakteristika situačních participantů .	153
5.1.3	Význam syntaktických konstrukcí	160
5.1.4	Holistická interpretace situačních participantů	167
5.2	Lexikálně-sémantická reprezentace lokativní konverze	171
5.2.1	Sémantické role	171
5.2.2	Lexikálně-konceptuální struktury	172
5.2.3	Lexikálně-konceptuální struktury sloves souvýskytu .	176
5.3	Valence sloves souvýskytu	179
5.3.1	Slovesa „vytvoření souvýskytu“ („vztah uvnitř“) . .	180
5.3.2	Slovesa „vytvoření souvýskytu“ („vztah na povrchu“) .	185
5.3.3	Slovesa „zrušení souvýskytu“ („vztah uvnitř“) . . .	190
5.3.4	Slovesa „zrušení souvýskytu“ („vztah na povrchu“) .	194
5.4	Reprezentace změn ve valenční struktuře sloves souvýskytu	200
5.4.1	Derivace lokativní konverze	200

5.4.2	Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění	206
6	Konverze Nositel děje–Místo	211
6.1	Sémantické rysy konverze Nositel děje–Místo	212
6.1.1	Sémantické třídy sloves	212
6.1.2	Sémantická charakteristika situačních participantů .	216
6.1.3	Význam syntaktických konstrukcí	223
6.1.4	Holistická interpretace situačního participantu Místo	228
6.1.5	Bezpodmětové konstrukce a konstrukce s formálním subjektem <i>to</i>	229
6.2	Lexikálně-sémantická reprezentace konverze Nositel děje–Místo	232
6.3	Valence sloves	234
6.4	Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění	237
	Závěr	241
	Summary	243
	Seznam literatury	245
	Přílohy	
1	Datová komponenta lexikonu	257
2	Pravidlová komponenta lexikonu	261
2. A	Pravidla pro diateze	261
2. B	Pravidla pro recipocitu	265
2. C	Pravidla pro formální subjekt	266
2. D	Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění	266
	Rejstřík	269
	Seznam obrázků	277
	Seznam tabulek	279

Poděkování

Tato kniha je revidovanou verzí mé disertační práce, která vznikla v rámci doktorského studia oboru matematická lingvistika v Ústavu formální a aplikované lingvistiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy. Děkuji především prof. Jarmile Panevové a doc. Markétě Lopatkové za kritické čtení jednotlivých verzí této práce, za veškerou podporu profesionální i osobní, za ochotu naslouchat a diskutovat. Děkuji též recenzentům prof. Petru Karlíkovi a prof. Slavomíru Ondrejovičovi za pečlivé přečtení a posouzení práce. Dále bych ráda poděkovala Zdeňce Uřešové, Zdeňku Žabokrtskému a Karolíně Skwarske za kritické a inspirativní poznámky. Můj dík patří též Eduardu Bejčkovi za technickou pomoc při grafické úpravě této knihy. V neposlední řadě bych ráda poděkovala své rodině za všestrannou podporu, kterou mi poskytuje.

Tato práce využívá jazykových zdrojů uložených a distribuovaných projektem MŠMT ČR LINDAT-Clarin No. LM2010013. Práce dále vznikla za podpory projektů GA ČR No. GA P406/12/0557 a GA ČR No. P406/10/0875.

Úvod

Sloveso bývá tradičně považováno za centrum věty, a proto studium jeho syntaktických vlastností patří k základním lingvistickým úlohám. Valencí se chápá „počet a povaha míst (argumentů), které na sebe dané sloveso (popř. slovo jiného slovního druhu) váže“, viz heslo *Valence* v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (autorem hesla je J. Panevová) (Karlík–Nekula–Pleskalová, 2002: 517nn.). Valence slovesa sehrává též klíčovou roli v mnoha úlohách automatického zpracování přirozených jazyků; jmenujme např. lematizaci, tagging, desambiguaci významů, syntaktickou i sémantickou analýzu. Teoreticky je valence zkoumána zhruba od poloviny 20. století.¹ Výsledky teoretického bádání v oblasti valence začaly být zejména na konci 20. století uplatňovány při budování lexikálních zdrojů.²

Valenční chování sloves je velmi rozmanité, a tak je nelze odvodit obecnými pravidly, je však možné ho popsat pro každé sloveso zvlášť v podobě lexikálního hesla uloženého ve valenčním slovníku, kde je informace o valenční struktuře slovesa v jeho jednotlivých významech zachycena v podobě valenčního rámce. Jeden valenční rámec prototypicky odpovídá jednomu významu slovesa. V některých případech však mohou být významově blízká užití slovesa syntakticky strukturována odlišným způsobem. Vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi, v nichž je totožná abstraktní situace vyjadřovaná slovesem rozdílně povrchově syntakticky strukturována, jsou povahy (i) konverzní a (ii) nekonverzní.

(i) Konverzní vztahy jsou spojeny s takovými změnami ve valenční struk-

¹Poprvé termínu valence, původně známého z chemie, užil Tesnière (1959).

²Základní přehled lexikálních zdrojů zaměřených na popis valence lze najít např. u Žabokrtského (Žabokrtský, 2005).

tuře slovesa, které mají charakter permutace participantů situace zasahující některou z prominentních povrchových syntaktických pozic (např. vztah věty v aktivu a pasivu slovesa *stavět* se vyznačuje permutací participantů Agens a Patiens, která zasahuje subjekt: *Dělníci.SUBJ-Agens stavějí novou školu.OBJ-Patiens – Nová škola.OBJ-Patiens je stavěna dělníky.ADV-Agens*).

- (ii) Změny ve valenční struktuře slovesa charakteristické pro nekonverzní vztahy mezi konstrukcemi takovouto povahu nemají (např. v reciproční konstrukci slovesa *dávat* dochází k „posunu“ participantu Recipient vyjádřeného v nerekiproční konstrukci v méně prominentní povrchové syntaktické pozici do pozice Agentu jakožto participantu realizovaného v pozici závažnější: *Otec.SUBJ-Agens dával matce.INOBJ-Recipient drahé dárky – (Otec a matka).SUBJ-Agens,Recipient si dávali drahé dárky*). Zatímco konverzní vztahy mezi syntaktickými strukturami jsou v jazyce centrálním prostředkem hierarchizace situace označované slovesem, vztahy nekonverzní povahy představují způsob periferní.

Konverze³ jakožto jeden ze způsobů hierarchického uspořádání situace vyjadřované slovesem může být realizována (a) prostředky lexikálními (např. *Petr prodal Janovi auto – Jan koupil od Petra auto*), (b) lexikálně-sémantickými (např. *Petr natřel barvu na zeď – Petr natřel zeď barvou*) a (c) gramatickými (např. *Petr natřel barvu na zeď – Barva byla na zeď natřena Petrem/od Petra*).

Lexikálně-sémantické konverze, tj. typ (ib), a zejména možnosti reprezentace tohoto typu vztahu ve valenčním lexikonu jsou hlavním předmětem

³V české jazykovědě je termín konverze užíván ve dvojnásobném smyslu: (a) buď označuje slovotvorný bezafixální proces, při němž dochází k přechodu jednoho slovního druhu k jinému slovnímu druhu (viz *Encyklopedický slovník češtiny* heslo *Konverze* (autorem hesla je Z. Rusínová) (Karlík–Nekula–Pleskalová, 2002: 231)), nebo (b) odkazuje ke vztahu mezi syntaktickými konstrukcemi vyznačujícími se změnou ve vzájemném přiřazení participantů situace označované slovesem a povrchových syntaktických pozic. V této práci budeme užívat termínu konverze ve smyslu (b), srov. též (Štícha, 1984) a (Ondrejovič, 1989).

této práce. Lexikálně-sémantický typ konverze volíme zejména proto, že zatímco konverze vyjadřovaná gramatickými prostředky (změnou slovesného rodu) byla v české jazykovědě často diskutována (Grepř–Karlík, 1983; 1986: 154nn.; 1998: 132nn.), (*Mluvnice češtiny 3*, 1987: 233nn.), (Panevová a kol., 2014), konverze realizovaná prostředky lexikálně-sémantickými (změnou lexikální jednotky slovesa) stála spíše na okraji zájmu (výjimku představuje Danešova detailní studie konstrukcí typu *vybrat dopisy ze schránky – vybrat schránku* (Daneš, 1985: 51nn.)).

Ačkoli předmětem této práce je především popis lexikálně-sémantických konverzí, okrajově při popisu jejich specifických rysů probíráme též konverzní vztahy gramatické, tj. typ (ic), a dále některé vztahy mezi syntaktickými strukturami nekonverzní povahy, tj. typ (ii). Od konverzních vztahů mezi lexematicky odlišnými slovesy, tj. od typu (ia), zde zcela odhlížíme.⁴

Uveďme nyní charakterizaci lexikálně-sémantických konverzí. Vztah lexikálně-sémantické konverze spojuje sémanticky blízké syntaktické konstrukce založené na lexematicky totožném slovese, které se vyznačují permutací participantů situace označované slovesem zasahující některou z prominentních povrchových syntaktických pozic. Permutace participantů je v případě vztahu lexikálně-sémantické konverze vyvolána změnou lexikální jednotky slovesa. Popis lexikálně-sémantických konverzí, které lze s ohledem na jazykové prostředky, jimiž je tento typ vztahu realizován, chápat jako jeden z paradigmatických významových vztahů strukturujících slovní zásobu, náleží k předním úkolům lexikografické práce. Podání výčtu lexikálně-sémantických konverzí, tj. lexikálních jednotek sloves vytvářejících syntaktické varianty ve vztahu lexikálně-sémantické konverze, však s ohledem na povahu lexikálního systému jazyka, který je ve srovnání s dalšími jazykovými rovinami nepoměrně rozsáhlejší a podstatně dynamičtější, považujeme za úkol velmi obtížný, přesahující možnosti a síly jednoho člověka. Zde si kládeme skromnější cíle, a to popsat tento typ konverze především ve vztahu k syntaktickému chování sloves a navrhnout adekvátní reprezentaci změn ve valenční struktuře lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním lexikonu.

⁴Podrobně se tímto typem vztahu ve své disertační práci zabývala Kováčová (2005).

V úvodu této práce podáme základní přehled přístupů k reprezentaci změn ve valenční struktuře sloves rozvíjených zejména v západní lingvistice posledních desetiletí (odd. 1), které později využijeme při formulaci vlastní koncepce reprezentace změn ve valenční struktuře lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním lexikonu.

V odd. 2 obrátíme pozornost k popisu lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě, kde byly řazeny k prostředkům hierarchizace sémantické struktury věty a probírány především v souvislosti s konverzními vztahy realizovanými prostředky gramatickými. Naším cílem bude vymezení základních termínů, typologické utřídění jazykových prostředků řazených do oblasti hierarchizace, vyjasnění klíčových pojmů „situace“ a „perspektiva“ a charakteristika lexikálně-sémantických konverzí ve vztahu k distinkci jazykový význam vs. kognitivní obsah.

V odd. 4 podrobíme vztah lexikálně-sémantické konverze konfrontaci s dalšími vztahy konverzního i nekonverzního charakteru. Předpokládáme, že srovnání typologicky odlišných změn ve valenční struktuře sloves, které jsou spojeny s těmito vztahy, nám napomůže určit specifické vlastnosti lexikálně-sémantických konverzí a formulovat jejich adekvátní reprezentaci v rámci valenčního lexikonu.

Návrh lexikografické reprezentace lexikálně-sémantické konverze budeme demonstrovat na příkladu dvou odlišných lexikálně-sémantických konverzí, a to lokativní konverze (např. *Petr natřel barvu na zeď* – *Petr natřel zeď barvou*) (odd. 5) a konverze, kterou pro nedostatek vhodnější terminologie nazýváme konverze Nositel děje–Místo (např. *V domě voněla vanilka* – *Dům voněl vanilkou*) (odd. 6). Zatímco v prvním případě změny ve valenční struktuře sloves zasahují prominentní povrchovou pozici přímého objektu, ve druhém případě je danými změnami dotčen subjekt. Lokativní konverzi zde volíme proto, že ji chápeme jako jistý prototyp lexikálně-sémantické konverze: jde o konverzi poměrně frekventovanou, kterou tvoří velké množství sloves. O centrálním postavení tohoto typu mezi ostatními lexikálně-sémantickými konverzemi svědčí skutečnost, že na rozdíl od jiných typů byla lokativní konverze zejména v zahraniční jazykovědě předmětem mnoha studií; v české lingvistice její detailní analýzu vypracoval Daneš (1985). Le-

xikografická reprezentace této konverze však dosud navržena nebyla.

Druhý probíraný typ lexikálně-sémantické konverze – konverze Nositel děje–Místo – byl v české lingvistice diskutován z hlediska kognitivní lingvistiky (Fried, 2005), v zahraniční jazykovědě však dosud nemá ustálenou interpretaci. Vybíráme ji zde též proto, že v některých pracích bývá uváděna jako jistý podtyp lokativní konverze. Ukážeme však, že z hlediska sémantického i syntaktického se jedná o svébytný typ lexikálně-sémantické konverze. Návrh lexikografického popisu lokativní konverze a konverze Nositel děje–Místo formulujeme takovým způsobem, aby byl využitelný i pro další typy lexikálně-sémantických konverzí.

Lexikografická reprezentace lexikálně-sémantických konverzí navržená v této práci je primárně určena pro popis valence ve valenčním slovníku českých sloves *VALLEX* (Lopatková a kol., 2008).⁵ Tento slovník vznikl od roku 2001 v Ústavu formální a aplikované lingvistiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy. Teoretickým základem tohoto slovníku je funkční generativní popis. Charakteristice tohoto teoretického rámce, který představuje východisko naší práce, věnujeme samostatný oddíl (odd. 3).

Charakterizujeme zde alespoň ve stručnosti uvedený slovník.⁶ Od počátku vytváření slovníku *VALLEX* byl kladen důraz na jeho všestranné využití nejen pro lidského uživatele, ale i pro počítačové zpracování jazyka (pro strojový překlad, vyhledávání v textech apod.). Slovník obsahuje formální popis valenčních vlastností českých sloves v jejich jednotlivých významech. Klíčová informace je uložena ve valenčním rámci, sestávajícím z jednotlivých valenčních pozic, z nichž každá odpovídá jednomu valenčnímu doplnění. Valenční pozice jsou složeny z funktoru (označujícího sémanticko-syntaktický typ vztahu doplnění ke slovesu), z morfemického vyjádření (u valenčních doplnění, jejichž forma je dána rekčně) a z informace o obligatornosti/fakultativnosti doplnění. Jednotlivé významy slovesa jsou charakterizovány pomocí glos a příkladů. Slovník navíc poskytuje informace o dalších syntaktických vlastnostech sloves, jako jsou kontrola,

⁵<http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/>

⁶Podrobné informace o struktuře valenčního slovníku českých sloves *VALLEX* lze najít např. v (Žabokrský–Lopatková, 2007) a (Lopatková a kol., 2008).

reflexivita, možnost recipročního užití valenčních doplnění a syntakticko-sémantická třída slovesa. *VALLEX*, obsahující celkem 2730 lexémů českých sloves, jimž odpovídá přes 6460 lexikálních jednotek, pokrývá především primární a obvyklá užití sloves; okrajová užití (jako např. idiomy) jsou do slovníku zahrnuta pouze v případě, že se jedná o typická nebo častá užití slovesa.⁷ Kromě lexikálních dat poskytovaných valenčním slovníkem *VALLEX* využijeme i následující lexikální zdroje: Český národní korpus (nadále ČNK),⁸ Pražský závislostní korpus⁹ a s ním úzce svázaný valenční slovník *PDT-VALLEX*¹⁰ (Urešová, 2009), (Urešová, 2010), (Urešová, 2011). V elektronické podobě je nám kromě valenčních slovníků *VALLEX* a *PDT-VALLEX* též dostupná část brněnského valenčního slovníku českých sloves *VerbaLex*¹¹ (Hlaváčková–Horák, 2006). Cenným zdrojem jsou pro nás též tištěné valenční slovníky, a to *Slovesa pro praxi: valenční slovník nejčastějších českých sloves* (Svozilová–Prouzová–Jirsová, 1997) a *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (Svozilová–Prouzová–Jirsová, 2005). Dále též přihlížíme k informacím uvedeným ve výkladových slovnících: *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) a *Slovníku spisovné češtiny* (2007).

⁷Slovesa zahrnutá ve valenčním slovníku *VALLEX* byla vybírána na základě frekvence v Českém národním korpusu SYN2000.

⁸<https://www.korpus.cz/>

⁹Pražský závislostní korpus je dostupný na <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt3.0/>. Pro vyhledávání v něm byl vyvinut nástroj *Netgraph* (<http://quest.ms.mff.cuni.cz/netgraph/>) (Mírovský, 2008). Prohledávání korpusu dále umožňuje nástroj *TrEd* (<http://ufal.mff.cuni.cz/tred/>), který slouží též jako nástroj anotací (Pajas–Štěpánek, 2008). Pro pokročilejší vyhledávání je možné využít nástroj *PML-TQ*.

¹⁰<http://lindat.mff.cuni.cz/services/PDT-Vallex/>

¹¹<http://nlp.fi.muni.cz/verbalex/>

Kapitola 1

Popis lexikálně-sémantických konverzí v zahraniční jazykovědě

V úvodu jsme lexikálně-sémantické konverze popsali jako vztahy mezi sémanticky blízkými užitími téhož slovesného lexému, které charakterizují změny v jeho valenční struktuře. Tyto změny jsou v případě lexikálně-sémantických konverzí spojeny se změnou lexikální jednotky slovesa a mají povahu permutace participantů situace označované slovesem, která zasahuje některou z prominentních povrchověsyntaktických pozic. Vzhledem k tomu, že změny ve valenční struktuře sloves jsou v případě lexikálně-sémantické konverze vyvolány změnou lexikální jednotky slovesa, jde o alternace lexikalizované. Pokusíme se nyní blíže charakterizovat reprezentace takových změn rozvíjené především v angloamerické lingvistice posledních desetiletí. Základní postuláty jednotlivých teorií budeme demonstrovat především na příkladu lokativní konverze (např. *Sedláci naložili seno na vůz – Sedláci naložili vůz senem*), která je diskutována napříč mnoha koncepčně rozdílnými teoriemi. Naším cílem ovšem není představit dílčí analýzy této konverze, jde nám především o vymezení základních tendencí v jejím popisu. Nepůjde nám zde ani o detailní výklad valenčních teorií: z nich uvádíme pouze ty principy, které se bezprostředně vztahují k popisu lexikálně-sémantických konverzí, příp. obecně změn ve valenční struktuře sloves. Tento výklad později využijeme při formulaci vlastního návrhu popisu lexikalizovaných alternací spojených se vztahem lexikálně-sémantické konverze.

Základní přístupy ke změnám ve valenční struktuře sloves tak, jak jsou rozpracovány v zahraniční jazykovědě, lze vymežit následujícím způsobem: (i) syntaktický přístup, (ii) lexikální přístup, (iii) přístup zaměřený na pra-

vidla vzájemné korespondence mezi doplněními slovesa a povrchovými syntaktickými pozicemi a (iv) konstrukční přístup.

Ad (i) Syntaktické přístupy předpokládají, že jediný význam slovesa může být různě povrchověsyntakticky strukturován. Změny v povrchověsyntaktické strukturaci doplnění sloves tyto přístupy lokalizují mezi hloubkovou a povrchovou syntaktickou rovinu a vzniklé syntaktické varianty popisují pomocí explicitních pravidel (odd. 1.1).

Ad (ii) V lexikálních přístupech sehraává klíčovou roli lexikon, v němž jsou výčtem podány informace o syntaktickém chování sloves, včetně specifikace povrchověsyntaktické realizace doplnění sloves. Rozdílné povrchověsyntaktické struktury téhož slovesa jsou zachyceny samostatnými lexikálními hesly. Lexikálními pravidly jsou pak stanoveny vztahy mezi lexikálními položkami (odd 1.2).

Ad (iii) Novější přístupy, často označované jako tzv. teorie lexikálního mapování (tzv. lexical mapping theory), se zaměřují na formulaci formálních pravidel, které popisují korespondenci doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic; tato pravidla jsou stanovena mimo lexikon. Lexikální heslo (na rozdíl od lexikálních přístupů) již neposkytuje informaci o povrchové syntaktické realizaci doplnění sloves: ta je vyvozena na základě daných pravidel (odd. 1.3).¹

Ad (iv) Konstrukční přístupy rozvíjené v posledních desetiletí se proti tomuto předpokladu radikálně vymezují a zcela přehodnocují úlohu lexikonu, která je v konstrukčních teoriích značně redukována. Jako centrální je chápána samotná konstrukce, která je popisována jako samostatná jazyková jednotka na slovese nezávislá. Změny ve valenční struktuře sloves jsou v konstrukčním pojetí interpretovány jako uplatnění slovesa v rozdílných konstrukcích (odd. 1.4).

Vzhledem k okolnosti, že usilujeme o adekvátní popis lexikálně-sémantičkových konverzí ve valenčním slovníku, rozhodli jsme se náš výklad zaměřený na přístupy ke změnám ve valenční struktuře sloves na závěr doplnit o za-

¹V mnohých teoriích se ovšem setkáváme s kombinací uvedených přístupů: příkladem může být obohacení lexikálního přístupu o některá pravidla vzájemné korespondence argumentů a povrchových syntaktických pozic v lexikálně-funkční gramatice nebo Jackendoffova teorie lexikálně-konceptuálních struktur, k těmto teoriím viz dále odd. 1.3.

chycení tohoto vztahu v zahraničních lexikálních zdrojích (odd. 1.5).

Než však začneme s bližší charakteristikou výše uvedených přístupů, považujeme za nutné učinit terminologickou poznámku týkající se termínů valenční vs. argumentová struktura slovesa. Termíny argumentová struktura a argumenty jsou vžitě především v angloamerické jazykovědě. S ohledem na naše teoretické východisko, jímž je funkční generativní popis (FGP) (odd. 3), budeme označení argumentová struktura a argumenty slovesa užívat pouze v souladu s terminologií zde probíraných teoretických rámců. V následujících oddílech pak užíváme termínů vžitých v teoretickém rámci funkčního generativního popisu, tj. termínů valenční struktura slovesa a valenční doplnění.

1.1 Syntaktický přístup

Syntaktické přístupy předpokládají, že jediný význam slovesa může být různě povrchověsyntakticky strukturován. Změny v povrchověsyntaktické strukturační doplnění sloves jsou pak lokalizovány mezi hloubkovou a povrchovou syntaktickou rovinou. Vzniklé povrchověsyntaktické varianty jsou popisovány pomocí explicitních pravidel, přičemž ta z povrchových syntaktických variant, která je přímým odrazem hloubkové syntaktické struktury, je chápána jako základní, zatímco povrchová struktura, která se od hloubkové syntaktické struktury odlišuje, je interpretována jako odvozená pomocí transformačního pravidla aplikovaného na danou hloubkovou syntaktickou strukturu.

Syntaktický přístup je typický především pro transformační generativní gramatiku (dále TGG), kde jsou změny ve valenčním rámci slovesa popisovány pomocí transformací. TGG procházela v průběhu vývoje zásadními změnami, které se dotýkají i pojetí transformací. Zatímco v počátečních fázích vývoje TGG, v období standardní teorie a rozšířené standardní teorie, jsou transformace popisovány pomocí strukturního popisu a analýzy změn, v období principů a parametrů² se pojetí transformací mění zavedením teo-

²Název období principů a parametrů souhrnně označuje období teorie řízenosti a vázání, bariér a pozdějšího minimalismu. Vztahuje se ke studiu lidského jazyka jako vzoze-

1.1 Syntaktický přístup

rie stop a zobecněním typologie transformací. První pojetí transformací přibližíme na počátečních stadiích vývoje TGG (Chomsky, 1957) a v období standardní teorie (Chomsky, 1965). Poté obrátíme pozornost k teorii inkorporace, obohacující teoretický rámec TGG v období teorie řízenosti a vázání (tj. v období principů a parametrů), pro něž je typické druhé pojetí transformací (Baker, 1988). V našem výkladu nám půjde především o možnosti uplatnění transformací pro popis lexikalizovaných alternací u užití sloves spojených vztahem lexikálně-sémantické konverze.

Dříve než osvětlíme první pojetí transformací, uvedme základní principy počáteční fáze TGG (Chomsky, 1957). TGG v této fázi předpokládala gramatiku G , která vycházela z popisu věty pomocí bezprostředních složek. Gramatika G sestávala (i) z frázové části $[\Sigma, F]$ a (ii) z části transformační (obsahující obligatorní i fakultativní transformace). (i) Frázovou část gramatiky lze definovat jako $G = (VN, VT, P, S)$, kde VN a VT jsou disjunktní abecedy, VN představuje abecedu neterminálů (pomocných symbolů) a VT abecedu terminálů (symbolů jazyka generovaného gramatikou G), P představuje konečnou množinu přepisovacích pravidel s formou $\alpha \rightarrow \beta$ interpretovaných jako α přepiš na β (α je řetěz z $(VN \cup VT)^+$, obsahující alespoň jeden symbol z VN , a β je řetěz z $(VN \cup VT)^*$), S náleží do množiny VN a je nazýván výchozím symbolem. Pokud $\alpha \rightarrow \beta \in P$ a γ, δ náleží do množiny $(VN \cup VT)^*$, potom píšeme $\gamma\alpha\delta \Rightarrow_G \gamma\beta\delta$ a říkáme, že gramatika G z řetězu $\gamma\alpha\delta$ přímo odvozuje řetěz $\gamma\beta\delta$. Pokud $\alpha_i \in (VN \cup VT)^+$, kde $i = 1, \dots, m$, potom píšeme $\alpha_1 \Rightarrow_G \alpha_2 \Rightarrow_G \dots \Rightarrow_G \alpha_m$ a říkáme, že gramatika G z α_1 odvozuje α_m (píšeme též $\alpha_1 \Rightarrow_G^* \alpha_m$). Na základě relace \Rightarrow_G^* zavedeme formální jazyk vymezený gramatikou G : $L(G) = \{w \in VT^*\}$; $S \Rightarrow_G^* w$. (ii) Přepisovací pravidla byla doplněna o tzv. gramatické transformace T , které se uplatňují na řetěz z $L(G)$, příp. na množinu řetězů (přičemž se bere v úvahu jejich derivační historie), a mění jej na řetěz s odvozenou strukturou. Mezi transformacemi byl shledáván kvalitativní rozdíl: (a) některé transformace byly chápány jako obligatorní (pokud by nebyly aplikovány,

ného abstraktního systému (pro něž se uplatňuje termín univerzální gramatika), skládajícího se z univerzálních principů modifikovaných jazykově specifickými parametry. Více viz (Veselovská, 2001).